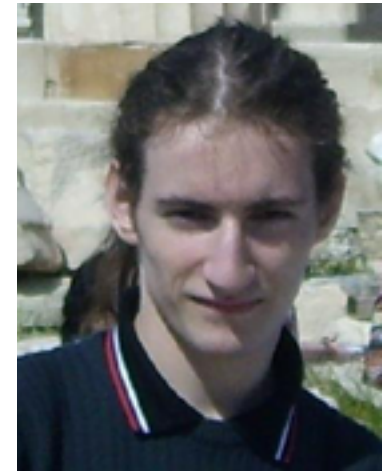

НАЦИОНАЛИЗЪМ И СПОРТ: ЕДИН ПОГЛЕД ВЪРХУ РАЗПАДАНЕТО НА ЮГОСЛАВИЯ

Евлоги Станчев

Списание "Анамнеза" брой 15, 2012 г.

За да разлиствате страниците, посочете с мишката върху долния десен ъгъл. Можете или да ги обръщатете веднага, чрез натискане, или да ги разгръщате бавно, като истинска книга, държейки натиснат бутона на мишката.

Приятно четене!

[Свали в PDF](#)

Процесът на разпадане на Социалистическа федеративна република Югославия оказва огромно влияние върху всички сфери на живота в страната. Без съмнение един от най-ярките белези на този процес е назряването на етнически национализъм както на политическо ниво в отделните съюзни републики, така и на битово равнище сред обикновените хора. В качеството си на важен обществен феномен и всеобхватна идеология, задаваща рамката и на други идеологии, национализмът в Югославия има много аспекти и това позволява да бъде изследван в разнопосочни направления, свидетелство за което са многобройните проучвания върху темата. Въпросът за проявите на национализма в югославския спорт е сред по-малко популярните теми на изследване, но това в никакъв случай не означава, че проблемът

трябва да бъде омаловажаван. Изхождайки от базисното твърдение, че спортът е една от най-популярните форми на обществена проява, той служи като широко поле за разпространение на етнически национализъм в мултинационалното югославско общество. За да бъде проследен този процес обаче е нужен теоретичен поглед върху взаимоотношенията между национализма, националната идентичност и спорта.

Национализмът и спортът могат да бъдат определени като две от най-емоционалните явления в модерния свят. И двете имат сходни черти като може би основната сред тях е, че в много случаи спортът служи като средство за изразяване на националистически настроения. Връзките между национализма и спорта са комплексни и могат да бъдат проследени под много различни форми. Историческият контекст показва, че в историята на модерния свят спортът представлява важен фактор в изграждането на хомогенна държава-нация, тъй като укрепва националната идентичност и също така е арена за нейното широко прокламиране. Именно това наблюдаваме на международните спортни форуми, като най-показателен пример за този процес са Олимпийските игри. Практически всеки, който участва в спортното състезание пряко или косвено се превръща в символ на своята нация – спортисти, отбори, зрители. Ако приемем тезата на Бенедикт Андерсън за нацията като „въобразена общност“, то тя от напълно абстрактно понятие добива визуална реалност в лицето на един футболен отбор от единадесет състезатели например.¹

¹ Андерсън, Б. *Въобразените общности*. С., 1998.

Взаимоотношенията между национализма, националната идентичност и спорта се утвърждават и в съвременната епоха и съпътстващия я процес на ускорена глобализация. Както отбелязва специалистът Алън Бейрнър в своето проучване², въпреки че глобализационните процеси, по своята същност, намаляват значението на националната идентичност, тя остава силно обвързана със спорта, доказателство за което е обстоятелството, че често именно на спортни състезания тя се отстоява най-яростно. В този смисъл някои спортове акумулират повече национални чувства в дадено общество от други. Те изпълняват ролята на културни белези на дадена национална идентичност и често се наричат в литературата „национални спортове“. В бивша Югославия близко до статут на национален спорт е баскетболът, но въпреки огромните баскетболни успехи на страната (по-големи дори от футболните³), най-популярен сред местните остава футболът. Това явление се наблюдава и в други съвременни общества, тъй като футболът по същество е глобален спорт, привличащ значително повече внимание от другите спортове и насърчаващ многократно повече чувство за национална принадлежност.⁴

След края на Втората световна война спортът се

² Bairner, A. *Sport, nationalism, and globalization: European and North American perspectives*. New York, 2001, pp. 1-20.

³ Мъжкият национален отбор на Югославия по баскетбол е еднократен олимпийски шампион (1980), петкратен световен шампион (1970, 1978, 1990, 1998, 2002) и осемкратен европейски шампион (1973, 1975, 1977, 1989, 1991, 1995, 1997, 2001) (бел. Е. С.).

⁴ Smith, A. & D. Porter (Eds.) *Sport and National Identity in the Post-War World*. London, 2004, pp. 1-8.

превръща в един от най-ефективните инструменти на официалната пропаганда. В качеството си на масова обществена проява, той е силно политизиран, като идеята е да се представи младежта като основна движеща сила в конкретната страна. Този сюжет се наблюдава особено силно в източноевропейските комунистически държави след началото на Студената война и идеологическото противопоставяне Изток-Запад.⁵ Правителствата отделят огромни средства за изграждането на стадиони, за инвестирането в юношески спортни формации, което дава резултат във високи постижения на различните спортни форуми, сред които без съмнение най-важни са Олимпийските игри. Успехите, особено над страните от капиталистическия лагер, са представяни от пропагандата като нагледно доказателство за превъзходството на социалистическия строй. По този начин спортът е поставен в идеологическа рамка и става неразделно свързан с ръководната държавна риторика. СССР дори започва да организира в средата на XX век Спартакиади на народите от СССР, които продължават до фактическия край на държавата през 1991 г. Тези състезания имитират Олимпийските игри, като основната им цел е да развият младежта и спорта в съветските републики и да представят

⁵ За по-детайлен поглед върху мястото на спорта в комунистическите общества Вж. Riordan, J. The Impact of Communism on Sport. *Historical Social Research*, Vol. 32, No. 1, 2007, pp. 110-115; Гяурски, М. Тоталитарният спорт в социалистическа Източна Европа – подходи, методи и тенденции в съвременната историография. – *Анамнеза, Год. VII, кн. 3-4*, 2012, с. 2-15.

<http://www.anamnesis.info/fonts/versiq.1.3/journal/flash_journal/broi15-Giaurski/M_Giaurskii_statiya_br_3-4_2012.html> (Посетено на 26-12-2012, 15:30).

спорта като едно от най-забележителните проявления на комунистическия режим.⁶

Спортът в Югославия, абсолютно в общия източноевропейски контекст, до смъртта на Йосип Броз Тито⁷ през 1980 г. служи като идеологически инструмент, обслужващ и спомагащ утвърждаването на режима, придавайки му „народен“ дух. След края на Втората световна война на територията на Югославия през 1945 г., спортът е напълно „инкорпориран“ към официалната държавна идеология. Въведен е ведомственият принцип за развитието на спортните дружества, възприет директно от СССР и приложен във всички социалистически държави от Източния блок. Много от предвоенните клубове са закрити с идеологически мотив, други са изцяло реструктурирани по „социалистически“ образец. Създадени са нови отбори, които държавният апарат поддържа с идеята да представят режима успешно на международните състезания. След смъртта на Тито и началото на прогресивно увеличаващата се политическа нестабилност, спортът става една от основните арени за разрастването на националистически настроения, като особено показателно това се случва във футбола. С други думи, от инструмент в ръцете на Титовия

⁶ За идеологическата употреба в Спартакиадите. Вж. Hazan, B. *Olympic Sports and Propaganda Games: Moscow 1980*. New Jersey, 1982.

⁷ Маршал Йосип Броз Тито (1892-1980) е държавният лидер на СФР Югославия в периода 1945-80. През Втората световна война е водач на югославското партизанско движение. Генерален секретар на Съюза на комунистите на Югославия (*Savez komunista Jugoslavije*) в периода 1939-80. В периода 1953-80 е първи и единствен президент на СФР Югославия. За по детайлен исторически преглед върху личността на Тито Вж. Djilas, M. *Tito: The Story from Inside*. 2000.

режим, спортът се превръща в инструмент в ръцете на гробокопачите на югославската държава – етническите национализми.

Темата за ролята на спорта в разпадането на Югославия попада в сферата на различни научни дисциплини – история, социална и градска антропология, социология и психология. Като обща тенденция се наблюдава липсата на достатъчно изследвания върху проблема, което в известен смисъл може да се обясни с неговата относително слаба популярност в академичните среди. Разбира се, необходимо е да се посочат някои автори, чиито разработки попадат в няколко кръгове от проблеми, имащи релевантно отношение спрямо настоящия текст.

Първият проблематичен кръг разглежда спорта като конкретен фактор за разпадането на югославската държава, силно подчинен на националистическия наратив. Безспорен авторитет по въпроса е белградският антрополог Иван Чолович, който в своето проучване⁸ лансира тезата, че разпадът на Югославия и последвалото етническо насилие могат да се опишат като еволюция на насилието в югославския спорт и особено на футболните хулигани. В своето тематично проучване друг изследовател, Ричард Милс⁹, стига до заключението, че футболът играе изключително важна роля в процеса на съживяване на пагубния за Югославия сръбски национализъм.

Вторият кръг от проблеми поставя спорта като

⁸ Čolović, I. Football, Hooligans and War. – In: Popov, N. (ed.). *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budapest, 2000, pp. 373-395.

⁹ Mills, R. 'It All Ended in an Unsporting Way': Serbian Football and the Disintegration of Yugoslavia, 1989–2006. – *International Journal of the History of Sport*, 26:9, 2009, pp. 1187-1217.

елемент на прехода в общественото пространство. В тази насока от голям интерес представлява проучването на Иван Джорджевич¹⁰. Основната концепция на автора е, че футболът може да се разглежда в контекста на криминализацията на сръбския спорт, както и на агресията и насилието на стадиона, които в годините след войната стават нормална обществена проява. Важно е да се отбележи и изложението на Крисчън Нилсен¹¹, който споделя виждането, че в периода на 90-те години футболът в Сърбия до голяма степен се превръща в синоним на организираната престъпност и криминалните прояви в държавата, представляващи по-късно пречка за успешното завършване на прехода в страната след края на режима на Слободан Милошевич¹².

Последният проблематичен кръг включва социален и антропологичен подход към феномена на футболното хулиганство. Разбира се, темата е изключително широка и многоаспектна, така че ще посоча само някои от по-важните имена, допринесли за неговото изследване.

¹⁰ Ђорђевић, И. О фудбалу, антропологији и транзицији. Наративи о насиљу и безбедности у савременој Србији. – *Etnoantropološki problemi*, no. 2 (7), 2012, s. 431-446.

¹¹ Nielsen, C. The goalposts of transition: football as a metaphor for Serbia's long journey to the rule of law. – *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 38:1, 2010, pp. 87-103.

¹² Слободан Милошевич (1941-2006) е югославски и сръбски политик. Лидер на Съюза на комунистите на Сърбия (*Savez komunista Srbije*) в периода 1986-89. В периода 1989-91 е президент на СР Сърбия, а в периода 1991-97 е президент на Сърбия. В периода 2002-2005 е изправен пред Международния трибунал в Хага с обвинения в престъпления срещу човечеството по време на Косовската криза (1998-99). Умира през 2006 г. Вж. Sell, L. *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*. Durham, 2002.

Внимание заслужава Антъни Кинг¹³, който аргументирано стига до извода, че футболното хулиганство е явление, което се насърчава от общоприетата в общественото пространство стереотипна рамка на футболните фенове като своенравна опозиция на социалните норми. Със своя емпиричен подход, друг изследовател, Гари Армстрънг¹⁴, опитва да теоретизира феномена на футболното хулиганство, споделяйки виждането, че значителен фактор в хулиганското поведение представлява насилието в ниските слоеве на работническата класа. Друг автор, Ричард Джулианоти, в своето проучване¹⁵ защитава тезата, че хулиганството акумулира енергия от хедонизма и свободата, така лесно предоставени от футболната култура, бидейки по същество култура на масите.

Настоящото изложение има за цел да покаже процеса на проникване на национализма в спорта в бившите югославски републики в периода 1980-2010, като основно ще бъде акцентирано върху футболната сфера, където етническият национализъм има своите най-радикални проявления. Избраните хронологически рамки представят периода от смъртта на Тито, която фактически прави възможно завръщането на национализма на територията на Югославия и с която се свързва емблематичният мач „Хайдук“ (Сплит) – „Цървена Звезда“ (Белград), до 2010 г. и по-конкретно футболния двубой между Италия и Сърбия

13 King, A. The Postmodernity of Football Hooliganism. – *The British Journal of Sociology* Vol. 48, 4, 1997, pp. 576-593.

14 Armstrong, G. & Harris, R. Football hooligans: theory and evidence. – *The Sociological Review*, 39, 1991, pp. 427-458.

15 Giulianotti, R., N. Bonney, M. Hepworth. (Eds.) *Football, Violence and Social Identity*. London, 1994.

като последното събитие със силно медийно покритие, на което има ярко изразени националистически прояви на трибуните. Темата е актуална, тъй като етническият национализъм продължава да тормози спорта в бившите югославски републики и днес. Текстът разглежда аналитично четири основни проблема, имащи отношение към тематиката: 1) Процесът на възприемане на националистическата концепция в югославския спорт; 2) Организираните югославски хулигански групировки и взаимоотношенията им с политическата пропаганда в края на 80-те и началото на 90-те години; 3) Тяхното участие във войните след разпадането на Югославия; 4) Мястото на тези групировки в следвоенното обществено пространство. Методологията на изложението се базира на аналитичен поглед върху съвременния националистически дискурс и съответно неговото проявление в конкретните социални среди, а също и анализ на проблема през призмата на антропологичната интерпретация на футболното хулиганство като отделна субкултура.

Подобен тип изследване, характеризиращо се с известна нестандартност, според някои може би и несериозност, би бил полезен за разбирането на социалните аспекти от късно югославската и постюгославската проблематика. Поради своята строга специфичност, разглежданият период трудно може да бъде анализиран, без да се направи разрез в самото общество и в протичащите у него процеси. Именно поради тази причина смятам спорта като един немаловажен социален компонент, който очевидно е обект на конкретна националистическа пропаганда в югославското пространство и на който от тази гледна

точка е редно да се обърне известно внимание.

Възприемане на националистическия патос в югославския спорт

ВСФРЮ, подобно на другите страни от комунистическия блок, спортът е от първостепенно значение за общественото развитие. Държавната подкрепа за клубове и спортисти допринася за впечатляващи спортни постижения на международните състезания. Югославските успехи дават на всички националности в страната чувство на обединение и гордост. В този ред на мисли, югославският спорт се развива напълно в контекста на концепцията на Йосип Броз Тито за „братство и единство“ (*„bratstvo i jedinstvo“*), против шовинизма и националистическите настроения отпреди 1945 г. Базисната концепция на комунистическата идеология по отношение на национализма е неговото отричане или определянето му като ретрограден социален феномен. Именно по този начин може да се обясни пълното отсъствие на етническият национализъм от спортните прояви в Югославия след 1945 г. Тенденцията на единство в спорта се наблюдава до смъртта на Тито през 1980 г. и започналият впоследствие процес на възраждането на етнонационализмите сред отделните съюзни републики. За по-ранни прояви на национализъм в югославския спорт все пак може да се говори, като за пример служи европейското първенство по баскетбол за жени в Белград през юни 1954 г. Двубоят между отборите на Югославия и СССР е белязан от типичен спортен вандализъм, примесен с националистически оттенък, тъй като след мача,

спечелен от СССР, публиката в залата замерва съветските баскетболистки с камъни¹⁶. Нужно е обаче уточнението, че в конкретния случай става въпрос не за етническа неприязън, а по-скоро за национализъм, вписващ се в категорията на т. нар. социалистически патриотизъм, в контекста на разрива Тито-Сталин.

Както вече бе отбелязано, основното събитие, отправящо началото на разпространение на етническата националистическа доктрина в югославското пространство е смъртта на Тито на 4 май 1980 г. След тази дата концепцията за „братство и единство“ потъва в идеологически хаос, който катализира кризисните процеси в югославското общество, довели до самия разпад на страната дванадесет години по-късно. Югославската държава е дестабилизирана от многоаспектна криза – политическа, икономическа и обществена, съчетана с демонтирането на култа към Тито и преоценка на неговото дългогодишно управление.¹⁷ Оказват сериозно влияние културните, религиозните и историческите различия между отделните национални групи, които изключват концепцията за единна югославска нация и продължаващото им съжителство в обща политическа структура. Смъртта на югославския лидер се отразява в пълна степен и на спорта в страната. На 5 май 1980 г. се състои футболната среща от югославското първенство

¹⁶ Григоров, Д. Бокс и баскет в Букурещ и Белград (или малко историческа чалга). – *Анамнеза, Год. II, кн. 2, 2007*, с. 95-115. <http://anamnesis.info/fonts/versiq.1.3/journal/flash_journal/broi5%20DGrigorov-box-i-basket/broi5%20Grigorov.html> (Посетено на 26-12-2012, 14:30).

¹⁷ ДА МВНР, Ф. 14, оп. 44-3, а.е. 233, л. 11-39, „За някои тенденции към детитоизация в СФРЮ“, 16.01.1987.

между отборите на „Хайдук“ (Сплит) и „Цървена Звезда“ (Белград) на ст. „Полюд“ в Сплит. На мача е официално съобщено за смъртта на Тито. След минути на тишина и сълзи от страна и на двата отбора, публиката на стадиона избухва с песента *„Druže Tito, mi ti se kunemo“*.¹⁸ Това показва всъщност до каква степен образът на Тито е обединявал югославското общество и в известен смисъл е служил като инструмент за изграждане на наднационална колективна идентичност. Въпросната футболна среща е ключов исторически момент, тъй като след по-малко от десетилетие тези два отбора ще прегърнат две враждебни една на друга националистически доктрини. В този ред на мисли може да се твърди, че двубоят на 5 май 1980 г. в Сплит бележи началото на прехода както в югославския спорт, така и в обществото като цяло.

След 1980 г. идеологическият вакуум, породен от отсъствието на мощна обединителна фигура като Тито, проправя път за зараждането (или по-точно възраждането) на етническите национализми, окървавили Югославия през Втората световна война. Сега обаче те са радикализирани, носейки белезите на реваншизъм и отмъщение. Тези настроения се споделят както от спортисти, така и от привърженици на различни спортни прояви. Разбира се, най-голямо поле за разпространение национализмът има във футбола като спорта с най-силен медиен и обществен профил, но тенденцията се наблюдава и в други спортове. Стадионът вече не е обикновена спортна арена, а място, което се превръща в отдушник на социално и национално напрежение. Събирането на голяма маса хора, сходни

по социален статус и разбирания, дава възможност за свободно изразяване на позиции и емоции, без опасност от санкциониране от органите на реда. В тълпата човек губи индивидуалността си, под протекцията на анонимността. До скоро символ на югославското спортно майсторство и превъзходство, сега футболът се превръща в удобен инструмент за издигане на националистически лозунги.

В този контекст през 80-те в Югославия започва да се наблюдават все по-чести изблици на „шовинизъм, расизъм, иредентизъм и национализъм“ на спортните мероприятия. На трибуните на стадионите се наблюдават закачени национални знамена, между привърженици на отбори от различни съюзни републики се чуват обидни скандирания на етническа основа, често се стига дори до сбивания. Особено впечатление правят пейоративните възгласи „четници“¹⁹ и „усташи“²⁰ между привърженици от СР Сърбия и СР Хърватска, отправящи

¹⁹ Четническото движение е сръбска националистическа, монархическа и антифашистка паравоенна организация, съществувала през първата половина на XX век. По време на Втората световна война и окупацията на Югославия от силите на Оста (1941-1945) организацията е известна като „Югославска армия в отечеството“ (*„Југословенска војска у отаџбини“*). Неин лидер е ген. Драголюб „Дража“ Михайлович (1893–1946). След края на войната той е арестуван, осъден на смърт и екзекутиран през 1946 г. в Белград. Вж. Tomasevich, J. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*. Stanford, 1975, pp. 115–165.

²⁰ Усташите са хърватско националистическо революционно движение, ръководено от д-р Анте Павелич (1889-1959). В периода 1941-1945 г. организацията ръководи марионетната на силите на Оста Независима хърватска държава (*Nezavisna Država Hrvatska*). След края на Втората световна война усташкото движение е забранено от Тито, а голяма част от неговите членове бягат в нелегална емиграция. Вж. Payne, S. *A History of Fascism, 1914–1945*. Wisconsin, 1996, pp. 143-144, 325-236, 404-411.

¹⁸ Nielsen, C. *Op.cit.*

към военновременната националистическа риторика.²¹ Този процес категорично показва, че мултиетническата рамка на Югославия, доколкото може да се приеме, че е добила известен завършен облик, започва да се разпада. Още тогава за югославските власти става ясно, че процесът е опасен и вероятно пагубен за държавата, но той трудно може да бъде канализиран, поради две основни причини: 1) Югославската идея за „братство и единство“ се е разпаднала със смъртта на Тито и режимът вече няма „лице“ пред народа; 2) Национализмът на стадионите идва отдолу, от социалните низини, предимно от млади хора. На тях футболът им дава шанс да демонстрират превъзходството на своята нация над „другия“, описван с идеологическия инструментариум на етническия национализъм.

В този ред на мисли е нужно да се отбележи, че някои инструменти на Титовия модел на етническа толерантност и единство, каквито са футболните отбори, рязко променят своята идеологическа ориентация. От спортни дружества, изграждащи единната югославска нация и прославящи социалистическия спорт на международната сцена, те се превръщат във важни компоненти на националния наратив в съответната съюзна република. Смятам за уместно да се обърне внимание именно на промяната на идентичността на някои от по-популярните югославски отбори и тяхното участие в националистическия дискурс през 80-те и началото на 90-те години, като основен канал за радикализиране на техните привърженици. Водещите отбори в югославския спорт са известни сред публиката

²¹ ДА МВНР, оп. 42, а.е. 5254, л. 61-64, „Информация относно прояви на национализъм в югославския спорт“, 10.02.1985.

като „голямата четворка“. Това са белградските „Цървена Звезда“ и „Партизан“, „Динамо“ (Загреб) и „Хайдук“ (Сплит). До средата на 80-те тези спортни клубове се вписват перфектно в идеологическата югославска рамка, постигайки впечатляващи международни успехи, развивайки различни видове спорт и превръщайки се в притегателен център за младежите, които желаят да спортуват. Свидетелство за сътрудничеството с режима са в известна степен имената на клубовете (изключение прави само „Хайдук“), както и техните емблеми, всяка от които включва червена петолъчна звезда²². Популярността на тези отбори сред населението е толкова голяма, че те формират своя „автономна“ идентичност, в рамките на по-голямата държавна идентичност (било тя наднационална или национална).

Белградският „Цървена Звезда“ е един от най-успешните отбори в югославския спорт. Изцяло в източноевропейски контекст, дружеството е активно свързано със силите за вътрешна сигурност през социалистическия период. С лавинообразното разпространение на националистическия наратив и образуването на идеологически вакуум обаче, комунистическото минало на клуба става нежелано. Клубната идентичност, споделяна от състезатели и публика, спонтанно започва да изисква коригиране на революционната концепция и заменянето ѝ с национална.

²² Докато при „Партизан“ и „Цървена Звезда“ петолъчната звезда се запазва на емблемата и до днес, след 1991 г. тя моментално е премахната от емблемите на „Динамо“ (Загреб) и „Хайдук“ (Сплит), като на нейно място идва традиционният хърватски хералдически символ от червено-бели квадрати, подредени в шахматна конфигурация (т.нар. *šahovnica*) (бел. Е. С.).

Поради тази причина от втората половина на 80-те „Звезда“ започва да бъде асоцииран със сръбския национализъм. В този ред на мисли е необходимо да се отбележи, че националният наратив винаги е бил по-силно застъпен при „звездашите“, отколкото при техния вечен враг от „Партизан“, който е отборът на ЮНА (*Югославска народна армия; Jugoslovenska Narodna Armija*). Това може да се обясни с концепцията, че за сръбския национализъм комунистическата армия се интерпретира като враг на каузата. Нейната идеология изключва самостоятелното съществуване на сръбска национална идентичност. В исторически план през Втората световна война партизаните на Тито са убивали четниците на Дража Михайлович, които са възприемани като защитници на сръбския национализъм. Този интерпретативен подход обяснява, защо „Звезда“ е по-силен притегателен център, отколкото вечния враг за тази част от сръбското общество, която е националистически настроена.²³ „Звездашите“ между другото стават най-подкрепения сръбски клуб и поради други две ключови причини: 1) Гореописаната концепция кара сърбите извън СР Сърбия да застанат зад този отбор, особено след разпадането на Югославия и тяхното попадане във вече нови, независими и по същество антисръбски настроени държави. За тези хора „Звезда“ се превръща в крепител на личното им „сръбство“, което властите се опитват да изкоренят; 2) През 1991 г. отборът постига най-големия футболен успех в историята на югославския спорт, печелейки най-престижния европейски турнир КЕШ (*Купа на европейските шампиони*). Това може напълно логично

да обясни защо популярността на „Звезда“ се увеличава многократно след това постижение. Ироничното в случая е, че в частите от Югославия, където няма сърби, този успех се възприема като чужд, сръбски, а не общоюгославски, както би се изтъквал само десетилетие по-рано. По време на изолацията от войната с Хърватска, избухнала през 1991 г., „Звезда“ и нейните фенове са определяни като защитници на „сръбството“ като особено се подчертава значението на отбора за сърбите в Хърватска. Наративът алюзира представата, че да бъдеш със „звездашите“ в тези кризисни времена е перфектен урок по патриотизъм за подрастващото поколение.²⁴ Поради наложената през 1992 г. забрана от УЕФА за провеждане на международни футболни срещи на територията на Югославия, европейските шампиони от Белград трябва да играят срещите от КЕШ с „Панатинайкос“ и „Сампдория“ в София на ст. „Българска армия“. Още тогава българското общество е впечатлено от безрезервния патриотизъм на „звездашите“, които изпълват до краен предел стадиона в София и създават страхотна футболна атмосфера в момент, когато тяхната държава практически се разпада. Свидетелство за стриктното придържане към сръбската идентичност от страна на отбора е фактът, че по това време „Звезда“ става един от „четирите стълба на сръбския национализъм“, редом със Сръбската православна църква, САНУ (*Сръбската академия на науките и изкуствата; Srpska akademija nauka i umetnosti*) и популярния ежедневник и вечен съюзник на властта в-к „Политика“.²⁵

С известна специфика се характеризира случаят

²⁴ Čolović, I. *Цит. съч.*, pp. 379-380.

²⁵ Nielsen, C. *Ibid.*

²³ Foer, F. *How Soccer Explains the World: An Unlikely Theory of Globalization*. New York, 2011, pp. 7-34.

с другия белградски гранд, „Партизан“. Както вече беше отбелязано, отборът е под шапката на ЮНА, отново в контекста на ведомствения принцип, възприет по отношение на спортните дружества в социалистическите държави. За разлика от „Звезда“, които правят опит да изтрият комунистическото си минало, „Партизан“ не отричат своето социалистическо и югославско наследство. Дълбоката връзка армия-отбор е интерпретирана като положителен фактор, стоящ в основата на превръщането на „Партизан“ във водещо име в югославския спорт. Дори в периода 1958-1962 г., когато е генерал-майор в ЮНА, директор на отбора става Франьо Туджман²⁶. Впоследствие, с разпадането на Югославия, „Партизан“ ще се опитат да се дистанцират от този период в своята история, поради директното противопоставяне на сръбската и хърватската великодържавни доктрини. Разпространението на етническия национализъм през втората половина на 80-те години принуждава отбора да комбинира своето югославско

Фиг. 1. Снимка от мача между „Динамо“ (Загреб) и „Цървена Звезда“ (Белград) през 1990 г.

наследство с подчертано национално придържане. В този период клубът започва да се идентифицира със сръбски национални символи, като особено място сред тях заема Православната църква. „Звезда“ също имат сериозно отношение към Църквата като основен компонент на сръбската идентичност. Асоциирането с религията помага в значителна степен за ситуирането на отборите в сръбското общество и национална идентичност.²⁷

²⁶ Д-р Франьо Туджман (1922-1999) е хърватски политик и историк. Лидер и основател на Хърватския демократичен съюз (*Hrvatska demokratska zajednica*). В периода 1990-1999 г. е първият президент на демократична Хърватска. Вж. Hudelist, D. *Tuđman - biografija*. Zagreb, 2004.

²⁷ Sindbaek, T. Football commentators as historians: uses of history and Serbian club football, 1990 – 2005. – *Kultura polisa*, 13-

Ако въобще е уместно да се правят сравнения в този контекст, загребският „Динамо“ в някаква степен означава за хърватите това, което „Звезда“ е за сърбите. През социалистическия период клубът е известен като отбор на управляващата прослойка в СР Хърватска, подкрепян основно от милиционерското ведомство. Впоследствие тази по същество социалистическа идентичност е изместена от идеите на крайния хърватски национализъм и неговото отричане на югославската идея и югославската държавност въобще. По подобие на политизацията на „Звезда“ през същия период, Туджман прави „Динамо“ символ на хърватството, а след 1991 г. и на новата независима Хърватска. По отношение на клубната идентичност нещата са малко по-комплексни. Отсъствието на голям градски съперник изгражда около „Динамо“ образа на „отбора на Загреб“, т.е. символ на политическия център на хърватската държавност. Това прави диференциацията между „Динамо“ и „Хайдук“ (Сплит) значително по-видима от тази между белградските „Звезда“ и „Партизан“, което е съхранено в пълна степен и в наши дни. „Динамо“ също така става особено популярен отбор сред огромната хърватска емиграция, която най-вече в Латинска Америка е традиционно националистически настроена.²⁸

Може да се твърди, че идентичностният сюжет е най-специфичен при другия голям хърватски гранд, „Хайдук“ (Сплит). Първо, защото това е единственият от разглежданите до момента четири отбора, който е

създаден преди Втората световна война²⁹ и второ, защото неговата клубна идентичност има множество различни измерения, които в някаква степен правят историческото му развитие интересен частен случай. След идването на Тито на власт, при „Хайдук“ се наблюдава познатия сценарий на „интегриране“ в социалистическата рамка на новия югославски спорт. Клубът е фаворит на самия Тито, тъй като Сплит е известен като град на ЮНА и като огнище на силна антифашистка съпротива през войната. Преди сформирването на „Партизан“, „Хайдук“ дори официално са поканени да се преместят в Белград и да станат отбор на армията. Това специално отношение към клуба от най-високо държавно равнище и активното участие на негови състезатели в партизанското движение му печелят по-късно славата на „партизански отбор“³⁰. От друга страна, „Хайдук“ е един от най-важните елементи на регионалната далматинска идентичност, отличаваща се по доста параметри от политическата сърцевина на хърватската държавност в Загреб. Неслучайно отборът се подкрепя най-ревностно по цялото адриатическо крайбрежие

²⁹ Спортното дружество е основано през 1911 г. в Прага, тогава още част от Австро-Унгария. Учредяването се състои в една стара пражка кръчма от група хърватски студенти от Сплит. Вж. Brozović, D. *Hrvatska enciklopedija: Volume 1*. Zagreb, 1999.

³⁰ В този контекст е необходимо уточнението, че по време на Втората световна война значителна активност в партизанското движение имат и спортисти от другия сплитски отбор РНК „Сплит“ (*Radnički nogometni klub "Split"*). Голям брой състезатели на отбора са убити през войната. *Slobodna Dalmacija*, 20.03.2000.

<<http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20000320/prilozi-sp2.htm>> (Посетено на 28-12-2012, 22:00).

14, 2010, s. 535-548.

²⁸ Bellamy, A. *The Formation of Croatian National Identity: Centuries-Old Dream?* Manchester, 2003, pp. 104-136.

– от Риека до Дубровник.³¹ Разбира се, през втората половина на 80-те години клубът започва ревностно да брани хърватската национална идея, като на клубния стадион „Полюд“ често се наблюдават знамена с тогава все още недопустимата националистическа символика и антиюгославски и прохърватски възгласи.

Нужно е да се подчертае обаче, че не всички югославски отбори възприемат националистическата концепция за своето развитие. Мостарският „Вележ“, един от водещите босненски отбори в югославското първенство, винаги е бил тясно свързан с партизанството, социалистическата революция и югославската идея. Отборът е създаден през 1922 г., но още от самото си начало е тясно свързан с тогава нелегалната комунистическа партия. След голяма антифашистка демонстрация през 1940 г., „Вележ“ дори е закрит от властите, като забраната за спортна дейност продължава и по време на режима на усташите (1941-45). След края на войната отборът е възстановен и възприема по същество мултиетническата концепция на Тито за „братство и единство“. Тъй като по това време е единствен отбор в града, „Вележ“ е подкрепян от всички три националности. Подобен отказ от заменянето на мултиетническата рамка с националистическа риторика се наблюдава и при други отбори, чиято фенска маса включва различни националности, като например работническия „Железничар“ от сараевския квартал Гърбавица. Началото на войната в Босна и разпадът на Югославия изправят „Вележ“ пред сериозна криза на идентичността, тъй като, бидейки по същество част от идеите на югославизма,

отборът *de facto* остава без собствена държава.³² Драматичните събития в Мостар по време на конфликта поставят отбора в позицията на жертва на враждебния етнически национализъм, за което ще стане въпрос по-късно.

Отказаното до тук ставая ясно, че през втората половина на 80-те години етническият национализъм, обхванал цялото югославско политическо пространство, се пренася там, където би получил най-силна подкрепа – на стадиона. В края на 80-те и началото на 90-те все по-често се появяват коментари в пресата относно агресията на футболните привърженици и превръщането на спортните арени в пространство на националистически лозунги. Особено тревожни са анализите на белградските журналисти, които определят като най-опасна тази тенденция, извън СР Сърбия. Политиката на Туджман е описвана като „усташоидна“. В известен смисъл тези коментари са доста субективни, тъй като обръщат специално внимание на „агресивното и фашистко поведение на привържениците в Трогир, Мостар, Дубровник, Сплит, Загреб и Любляна“, но не отразяват еквивалентната националистическа истерия на водещите отбори в Сърбия и Черна гора.³³

Организираните хулигански групировки в Югославия

Ролята на спортните клубове за националния наратив

³² Mills, R. Velež Mostar Football Club and the Demise of 'Brotherhood and Unity' in Yugoslavia, 1922–2009. – *Europe-Asia Studies*, 62:7, 2010, pp. 1107-1133.

³³ Čolović, I. *Op.cit.*, p. 375.

³¹ Bellamy, A. *Op.cit.*, p. 117.

на югославските нации без съмнение е съществен момент в общия процес на разпад на югославската държавност, но според мен много по-ключов фактор за разпространението на етническия национализъм в страната са самите спортни привърженици. Проблемът рядко влиза в полезрението на авторите и анализаторите, но определено неговото задълбочено проучване би предложило една различна интерпретация на социалния аспект на разпадането на Югославия, чрез поглед „отдолу“, т. е. от позицията на радикализираната югославска младеж, категоризирана като хулигани. Този алтернативен подход изисква в началото да се направи кратък теоретичен сюжет върху самата концепция за това какво представлява футболното хулиганство, какви са неговите измерения и параметри.

Феноменът на организираното футболно хулиганство възниква през 60-те години във Великобритания. Аналог представлява т. нар. „ултрас“ (*“ultras”*) движение, което се развива паралелно в Италия. Ако приемем тезата, че хулиганството е отделна субкултурна категория, то се характеризира с общ тип поведение, идеология и отличителни белези на индивидите, които се отъждествяват с тази група. Накратко казано, футболното хулиганство е агресивен тип поведение на привърженици, които организирано създават безредици на и около стадиона, преди, по време на или след спортното мероприятие. За обозначението на организирани хулигански групировки съществува понятието „фирма“ (*“firm”*). Задачата на тези организации е да се противопоставят физически на противникови привърженици и органите на реда. Проучването на хулиганските фирми показва, че те имат

хомогенна социална композиция, т. е. обединяват хора от една социална категория. В повечето случаи това са представители на социалните низини, което обяснява защо стадионът в даден момент, при конкретни условия, се превръща в поле на напрежение. Марксистката гледна точка върху проблема обозначава футболните хулигани основно като част от нисшите слоеве на работническата класа.³⁴ Необходимо е обаче уточнението, че класовият характер на британските футболни привърженици не се вписва изцяло в характеристиката на балканските фенове. Хулиганската вълна идва на Балканите под формата на западна модна тенденция, която се адаптира основно сред младежите, а не толкова като спонтанна проява на хомогенна в класов аспект маса от хора. От друга страна, стадионът се превръща в свещено пространство, в единственото място, което „легитимира“ хулиганите и извън което те биха били маргинализирани от обществото. Проблемът защо хулиганството се разпространява най-много във футбола може да се обясни с факта, че това е на-популярния колективен спорт в света, а масата от привърженици, гледащи футбол, се състои предимно от мъже, в повечето случаи идващи от нисшите слоеве на обществото. Футболното хулиганство добива сериозна обществена популярност през 70-те и 80-те години. През този период т. нар. „кежуал“ (*“casual”*) субкултура трансформира визуалния облик на британската хулиганска сцена, замествайки използвания досега „скинхед“ (*“skinhead”*) имидж с марково спортно облекло, което затруднява разпознаването на конкретна група

³⁴ Giulianotti, R., N. Bonney, M. Hepworth. (Eds.) *Op.cit.*, pp. 1-35.

хора като футболни хулигани.³⁵ Хулиганската субкултура от феномен на градската среда във Великобритания се превръща в конвертируема марка, поради масовото си разпространение в останалата част на Европа.

Организираната подкрепа на футболни мачове в Югославия е позната от доста по-ранен период. За обозначение на такъв тип привърженик съществува местното понятие „навияч“ („*navijač*“)³⁶. Радикализирането на футболните фенове в югославското пространство обаче се свързва с възприемането на гореописания английски модел на футболно хулиганство, който навлиза в страната едва през 80-те години, съвпадайки с годините на разпространение на етническият национализъм. Това дава като краен резултат съчетаването на агресията и търсенето на физическа саморазправа с яростното отстояване на националната идентичност. Това е периодът, в който футболните фенове в Югославия от сравнително пасивни зрители на стадиона започват да се обединяват в организирани групировки. Специфичното в югославския случай е, че без значение от броя фракции и фенклубове, всички крайни фенове на един отбор са обединени под една обща организация, носеща провокативно име. В този ред на мисли смятам за полезно да бъдат изброени по-значимите сред тези групировки първо, защото повечето от тях се превръщат в мощен изразител на националистически настроения и второ, защото някои от тях по-късно участват пряко в югославските конфликти,

³⁵ Saxena, A. *The Sociology of Sport and Physical Education*. New Delhi, 2011.

³⁶ Терминът „*navijač*“ произлиза от сърбохърватския глагол „*navijati*“, който в превод означава „подкрепям“ (бел. Е. С.).

за което ще стане въпрос впоследствие.

Освен със споменатата вече специфична и многоаспектна клубна идентичност, отборът на „Хайдук“ (Сплит) се отличава и с първата организирана фенска групировка в Европа. През 1950 г. група привърженици на отбора създават организацията „*Torcida*“, заимствайки наименованието от латиноамериканската футболна терминология. През следващите десетилетия фракцията добива сериозен авторитет, адаптирайки към своята идеология през втората половина на 80-те години крайния хърватски национализъм. Зад другия хърватски гранд, „Динамо“, стои създадената през 1986 г. организация „*Bad Blue Boys*“, която по-късно ще добие митичен статут с участието си във войната в Хърватска. Сред основните организации на сръбските грандове най-сериозна популярност имат „Гробари“ („Партизан“ Белград) и „Цигани“ („Цървена Звезда“ Белград). Специфичното при тези две групировки е, че и двете наименования са създадени от вечния враг с явен пейоративен нюанс, но в по-късен етап са възприети като самоназвание. Проблематична със своите прояви е и групировката, която обединява привържениците на белградския ФК „Рад“ – „*United Force*“. В СР Черна гора водеща е групировката „*Varvari*“, подкрепяща отбора на „Будучност“ (Титоград, по-късно Подгорица). В СР Босна и Херцеговина най-значимо влияние имат групировките „*Manijaci*“ („Железничар“ Сараево), „*Horde Zla*“³⁷ (ФК Сараево),

³⁷ Първоначално привържениците на отбора са известни с прозвището „*Pitari*“. По време на мач от югославското първенство по футбол между „Сараево“ и „Цървена Звезда“ през 1986 г. феновете от централната трибуна на Олимпийския стадион в

„Lešinari“³⁸ („Борац“ Баня Лука) и „Red Army“ („Вележ“ Мостар), като както вече стана ясно не всички възприемат националистическите възгледи. Сараевските отбори традиционно се дистанцират поради мултиетническата си маса от привърженици, докато политическата ориентация на „Red Army“ подкрепя Тито и идеите на югославизма. Общата тенденция обаче показва, че сред повечето групировки най-голяма популярност получават идеите на национализма, расизма и ксенофобията.

Втората половина на 80-те години е периодът, когато футболният фолклор в Югославия започва интензивно да се политизира. За развитието на този процес свидетелства появата на песни и скандирания с ясно изразен политически и националистически контекст. Зачестяват песните на сръбските отбори за Слободан Милошевич.³⁹ Това е времето, в което паралелно с британската хулиганска мода, която през 80-те години подпалва младежта в Югославия с музика и филми, на стадионите се пренася вече споменатата терминология от Втората световна война. Феновете на „Звезда“ и „Партизан“ започват да използват Сараево хвърлят на терена жива змия, боядисана в цветовете на своя отбор – бяло и тъмно червено. Поради това изстъпление ръководството на босненския отбор отваря северната трибуна на стадиона, където се преместват най-крайните привърженици. На следващата година няколко членове на „Pitari“ решават да преименуват организацията на „Horde Zla“, вземайки името от издание на популярния комикс „Zagor“ (бел. Е. С.).

³⁸ В превод от сърбохърватски език думата „lešinari“ означава „лешояди“ (бел. Е. С.).

³⁹ Фенове на „Динамо Загреб“ си спомнят как по време на гостуване на „Партизан“ в Белград през 1989 г. агитката на домакините е скандирала „Партизан, Партизан, истинският отбор, Слободан Милошевич се гордее с тебе!“ Вж. *Нации и държави в Югоизточна Европа*. Мурджеку, М.-Л. (ред.), С., 2012, с. 124.

за изработката на своите песни и скандирания четнически фолклор, който се разпространява главно чрез касетки, продавани нелегално на улицата. Също така става мода сред сръбските фенове да си татуират на ръцете „4-те С-та“ от герба на Сърбия⁴⁰, както и да изобразяват сръбския поздрав с трите пръста, символизиращ Светата Троица. В СР Хърватска „навиячите“ издигат хърватски знамена с червено-белия шахматен герб, който по това време се смята от официалната власт в Югославия като „фашистки“ символ. Националистическият наратив се отразява и върху обидните названия на „другия“. Сърбите се превръщат в пейоративното „četnici“, хърватите в „ustaši“, босненските мюсюлмани в „balije“, албанците в „šiptari“. В общ план се наблюдава ясна тенденция да се постигне максимална провокация срещу привържениците на отбори от другите съюзни републики, използвайки инструментариума на етническата стереотипия и болезнени сюжети от недалечното минало.

Това е периодът, в който публиката на един от двата сръбски гранда, „Звезда“, силно се политизира. На стадион „Цървена Звезда“, известен във фолклора още като „Мала Маракана“, започват да се появяват ликове на сръбски православни светци, да се чуват просръбски и антиюгославски възгласи. Администрацията на Милошевич осъзнава, че „Маракана“ се е превърнал в свърталище на ултранационалистически неконтролируеми групировки, които към този момент не са релевантни за политическите цели.⁴¹ Поради тази причина през 1989 г. полицията кара

⁴⁰ Čolović, I. *Op.cit.*, p. 384.

⁴¹ Foer, F. *Ibid.*, pp. 7-34.

една от видните фигури в сектора на „Звезда“, Желко Ражнатович⁴², да осмири „циганите“. Едно от първите действия, които предприема, е да преименува групировката на „Delije“⁴³. Още тогава Аркан се проявява като човек с превъзходни лидерски качества, бързо превръщайки се във водача на крайните фенове на отбора. Той премахва политическите разделения в сектора на „Звезда“, които заплашват режима на Милошевич. По аналогичен начин администрацията на Туджман превръща публиката на „Динамо“ в инструмент на своята политическа пропаганда. Именно „Bad Blue Boys“ са едни от основните застъпници на идеите на „HDZ“ (*Хърватски демократичен съюз; Hrvatska demokratska zajednica*), оказвайки сериозна подкрепа за партията на първите демократични избори в Хърватска през 1990 г.⁴⁴ Тенденцията се потвърждава, когато на стадионите в СР Хърватска все по-често започват да се появяват национални знамена с абривиатурата на партията върху тях.

42 Желко Ражнатович „Аркан“ (1952-2000) е сръбски престъпник и мафиот. През 70-те и 80-те се занимава с кражби и убийства в Европа. По време на войните е лидер на паравоенно формирование, известно като „Сръбска доброволческа гвардия“ („Српска добровољачка гарда“). След края на войните се превръща в един от лидерите на сръбската мафия с огромно влияние върху обществения живот в страната. Обвинен от ООН в престъпления срещу човечеството, заради действията на неговия отряд по време на войната. Убит в Белград през 2000 г. Вж. Foer, F. *Op.cit.*, pp. 7-34.

43 Както прякора на Аркан, така и този на „Delije“ идва от турски език. Означава нещо в контекста на герои, готови да се бият за честта си. Към този момент това наименование се вписва идеално в новия националистически дух на „Звезда“. Foer, F. *Op.cit.*, pp. 7-34.

44 Bellamy, A. *Op.cit.*, pp. 104-136.

В този контекст става ясно, че процесът на политическа фрагментация на Югославия, който след 1989 г. особено се засилва, получава силна социална подкрепа в лицето на националистически настроените „навиячи“ на водещите клубове в страната. С други думи, силното политическо влияние върху агитките ги превръща в реален политически фактор, което ясно ще си проличи след избухването на войните. Този процес свидетелства за окончателната смърт на югославската мултиетническа рамка. Нещо повече, след 1989 г. реално Югославия престава да функционира като централизирана държава с единен политически център. От този момент реалният разпад на страната става неизбежен, а противопоставянето между отделните националности говори за огромен ресурс от напрежение, който при конкретни политически решения, може да прерасне в открит въоръжен конфликт, както историята именно показва.

В този ред на мисли искам да обърна внимание върху две емблематични футболни срещи от 1990 г., които не просто показват нагледното разпространение на национализма и вандализма сред югославските агитки, но свидетелстват за присъствието на огромна омраза срещу „другия“ и готовност за директен физически сблъсък. Това може да послужи като възможно обяснение за голямата степен на жестокости и насилие, съпровождаща въоръжените конфликти на територията на Югославия в периода 1991-1995 г. Първата среща е митичният мач между отборите на „Динамо“ и „Цървена Звезда“ на загребския стадион „Максимиър“ на 13 май 1990 г. (Фиг. 1), по ирония на

съдбата в „Деня на сигурността на Югославия“.⁴⁵ Двубоят е пословичен с безредиците, които го съпровождат преди и по време на срещата. В Загреб пристигат около 1,500 „звездаши“, а от хърватска страна освен „Bad Blue Boys“ са дошли и хора от „Torcida“ (Хайдук) и „Armada“ (Риека). „Звездашите“ са провокирани от скандирания „*Srbe na vrbe*“ и хърватски знамена и започват да рушат южната трибуна на стадиона, пеейки „*Ще убием Туджман*“.⁴⁶ Впоследствие „Bad Blue Boys“ нахлуват в сектора за гости и се стига до масов бой между фенове и милиция. Един от играчите на „Динамо“, Звонимир Бобан, събаря с шут югославски милиционер, тъй като по това време органите на реда в СР Хърватска са предимно етнически сърби. Впоследствие шутът на Бобан добива митичен статут сред хърватите като израз на върховен патриотизъм и защита на хърватството.⁴⁷

Вторият мач, на който искам да се спра, е между отборите на „Хайдук“ (Сплит) и „Партизан“ (Белград) през септември 1990 г. на ст. „Полюд“.⁴⁸ Подобно на другия сблъсък, срещата се характеризира с огромно напрежение и за двете страни. Дошли да подкрепят „Хайдук“ и Хърватска са привърженици от Загреб, Широки Бриег, Кацела, Дубровник, Поседарие. След като белградчани повеждат с 2:0, феновете от „Torcida“ нахлуват масово на терена и подгонват футболистите и ръководството на „Партизан“. Мачът е прекратен, а хулиганите свалят югославското знаме, окачено на стадиона.

Сблъсъците между „голямата четворка“ на югославския футбол през 1990 г. и съпровождащите ги масови безредици показват ясно, че „навиячите“ вече имат огромно обществено влияние. На политическия елит в отделните съюзни републики става ясно, че може да използва това тяхно влияние, по този начин превръщайки стадиона в подиум на своята пропаганда. В хода на този процес, членовете на фенските групировки спират да бъдат определяни като „хулигани“ и „асоциални индивиди“, а вместо това като „герои“ и „патриоти“, бранещи своята родина от надигащия се враг. Пропагандата ги легитимира чрез изповядвания от тях патриотизъм, който се тълкува като фундаментална ценност за хомогенизирането на новото национално пространство. Следователно „навиячите“ са се превърнали в политически фактор, чийто ресурс и идеология ще бъдат използвани през следващите години във войната.⁴⁹

Някои анализатори определят мача на „Максимир“ между „Динамо“ и „Звезда“ като реалното начало на войната в Югославия. Склонен съм да сметна тази интерпретация за доста повърхностна и дори в известна степен наивна, тъй като тя не се съобразява с обстоятелството, че събитията в Загреб от май 1990 г. са само последица от политическия контекст в следтитова Югославия, а не негов катализатор или отправна точка. Войната няма как да избухне на стадиона, тъй като зад нея стоят множеството причини, свързани с политическото наследство на Тито и желанието то да се преразпредели между новите политически лидери в страната. В този контекст показателни са думите на

45 Nielsen, C. *Op.cit.*

46 Foer, F. *Op.cit.*, p. 16.

47 Bellamy, A. *Op.cit.*, p. 118.

48 Sindbaek, T. *Op.cit.*

49 Ђорђевић, И. *Цит. съч.*

Умберто Еко: „Нима е възможно революция да избухне по време на мач?“. ⁵⁰

Революция на хулиганите: участието на футболните групировки във войната

След избухването на военните конфликти в Хърватска и Словения през 1991 г. и динамичното преназначаване на новите граници става ясно, че властите не разполагат с достатъчно голям брой мотивирани военнослужещи, за водене на ефективни бойни действия. Това отваря нуждата от рекрутирането на паравоенни формирования, като футболните фенове, бидейки висша форма националисти, според тогавашния политически наратив, са идеални за това. ⁵¹ По този начин са образувани цели армии от фенове-доброволци, като в тази част на изложението ще се спра на по-популярните сред тях. Може да се твърди, че най-сериозен медиен и обществен профил получава „Сръбската доброволческа гвардия“ („Српска добровољачка гарда“), известна още и като „Тигрите на Аркан“ („Арканови Тигрови“) (Фиг. 2). Ядрото на тази паравоенна организация е от привърженици на „Звезда“ от групировката „Delije“ с лидер Аркан. Нужно е да се отбележи, че за относително кратък период от време на чело на агитката на „Звезда“, Ражнатович е успял да ги организира, обедини и дисциплинира. Този отряд се сражава във войните в Хърватска и Босна и Херцеговина, като особено значими са участията им в битките при Вуковар и при босненското село Сасина. Техните рекрути тренират

в правителствената полицейска база в хърватското село Ердут, в близост до Вуковар. ⁵² Относно дисциплинирането на отряда, Аркан споделя: „...От самото начало настоявах за дисциплина. Знаете какво представляват футболните фенове. Те са шумни, обичат да пият, да се правят на клоуни; аз прекратих това с един замах, накарах ги да спрат да пият, да се бръснат редовно...“. ⁵³ Въпреки това, „Тигрите“ продължават да носят своя „навиячки“ репертоар на фронта, където пеят своите песни. Популярността на отряда в общественото пространство е толкова голяма, че играчи на „Звезда“ посещават ранени фенове в лагера на Аркан. След войната сръбското общество, въпреки че знае за зверствата на Аркан (изчислени на приблизително 2,000 убити), го превръща в национален герой и една от водещите фигури в обществения живот на страната през 90-те. ⁵⁴

По време на войната организираната групировка зад хърватския „Динамо“ (Загреб) „Bad Blue Boys“ също участват като доброволци. Тяхната преданост към отбора се пренася и на фронта, където, преди хърватската национална армия да има свои значки, феновете слагат на униформите си значки на „Динамо“. Много от членовете на фракцията загиват, което е повод след края на войната до стадион „Максимиър“ в Загреб да бъде издигнат паметник в тяхна чест. Епитафията гласи: „За всички фенове на Динамо, за които войната започна на 13 май 1990 г. и завърши, давайки живота си за хърватската родина“. ⁵⁵

⁵² Foer, F. *Op.cit.*, p. 22.

⁵³ Čolović, I. *Op.cit.*, p. 388.

⁵⁴ Foer, F. *Op.cit.*, p. 24.

⁵⁵ Bellamy, A. *Op.cit.*, p. 118.

⁵⁰ Цит. по Трифонас, П. П. *Умберто Еко и футболът*. С., 2005, с. 12.

⁵¹ Foer, F. *Op.cit.*, p. 21.

Трябва да се отбележи, че войната променя идентичността и на някои от югоагитките, които първоначално отказват да адаптират към своята идентичност идеите на етническият национализъм. Такъв е случаят със сараевските „Сараево“ и „Железничар“, които се радват на подкрепата на всички три националности в града. Войната кара много от техните фенове доброволно да се запишат в редиците на Армията на Република Босна и Херцеговина за отбраната на Сараево, поради недостига на мъже. Много от тях загиват и това е основната причина след войната техните групировки да завият рязко „надясно“. Организацията „Horde Zla“, стояща зад „Сараево“, започва яростно да изтъква своята предимно мюсюлманска идентичност, тъй като отборът се подкрепя основно в централните части на града, където бошняците са мнозинство. Същият процес се наблюдава и при мултиетническият „Железничар“, чиято организация „Manijaci“ след края на войната вече е доминирана от мюсюлмани. В следвоенно Сараево сърбите се ориентират предимно към подкрепа на отбора на „Славия“, чийто стадион се намира в източните части на града.

В известна степен частен случай е военновременният сюжет в херцеговинския град Мостар. Въпреки че тук няма участие на отряди от привърженици във военните действия, е интересно да се обърне внимание на огромната промяна на футболната конфигурация в града, която военновременният национализъм предизвиква. С избухването на хърватско-бошняшкия конфликт и образуването на автономната „Хърватска общност на Херцег-Босна“ със столица Мостар, градът е напълно разделен

между хървати и мюсюлмани. Единственият до тогава отбор в града, „Вележ“, е порицан като „мюсюлмански“ и „комунистически“ (поради гореописаната си „югославска“ идентичност) от хърватските националисти, които през 1992 г. възразяват отбора на ХСК „Жрински“⁵⁶ (*Hrvatski športski klub Zrinjski*), забранен от Тито през 1945 г. заради тесните си връзки с усташкия режим през Втората световна война. Много от хърватските фенове на „Вележ“ започват да подкрепят новия отбор. Ултрасите на „Жрински“ започват да твърдят, че мюсюлманите в Мостар буквално окупирали „Вележ“, по-рано подкрепян от всички националности. Впоследствие привържениците на „Жрински“ се организират в крайната националистическа групировка „Ultras Mostar“, изповядваща подчертана неонацистка и антимюсюлманска риторика. През войната хърватските военни части насилствено изгонват „Вележ“ от техния стадион „Биели бриег“, след което отборът се разпада. Издигнатият до стадиона паметник за загиналите членове на „Вележ“ през Втората световна война е демонтиран. Изселени в мюсюлманската част на града са и всички бошняци от западен Мостар, където мнозинството от населението е хърватско. Отборът на „Вележ“ е възстановен през 1994 г., а едва две години по-късно успява да построи нов стадион, намиращ се във Врапчичи, на няколко километра от Мостар.⁵⁷

Участието на конкретни групи футболни привърженици

⁵⁶ Отборът носи името на благородническа фамилия, която се бори за хърватските права срещу австрийци и османци през XVII в. Mills, R. Velež Mostar Football Club and the Demise of 'Brotherhood and Unity. – In: *Yugoslavia, 1922–2009*.

⁵⁷ Mills, R. *Op.cit.*

Фиг. 2. Популярна снимка на отряда „Тигрите на Аркан“.

в бойни действия показва три основни сюжетни линии: 1) Издигането на националната идентичност до степента на най-висша ценност и готовността за саможертва в нейно име; 2) Еволюирането на националната неприязън спрямо „другия“ в свирепа етническа омраза; 3) Уникалността на участието на югоагитките на фронта, тъй като реално за първи път футболни привърженици участват организирано в истинска война. Войните през 1991-95 г. са кулминацията на популярността на футболните хулигани, което им гарантира силно обществено влияние в постконфликтните години.

„Навиячите“ в следвоенното югославско пространство

Войните в Хърватска и Босна и Херцеговина оставят постюгославското пространство в тотален хаос. Обществото е силно травмирано, националистическата риторика продължава да бъде водеща концептуална линия, а новите независими държави се стремят да заличат цялото си югославско наследство. В този контекст спортът отново служи като инструмент на политическата стратегия. Забелязва се тенденцията бившите югорепублики да инвестират сериозно в спорта, тъй като интерпретират големите международни спортни постижения като засилване на международния авторитет на новата си национална държава. По този начин се цели пълно разграничаване от югославското минало, което в следвоенните години е изключително непопулярно. Спортните успехи хомогенизират новата държава и

нейния народ. Изцяло в този контекст се вписва третото място, което националният отбор на Хърватска спечелва на световното първенство по футбол във Франция през 1998 г. Важността на успеха е в значителна степен засвидетелствана от неговото използване от хърватския политически популизъм, изтъкващ футбола като един от основните инструменти за изграждане на национално единство за всички хървати по света.⁵⁸

Краят на войните също така бележи началото на два сериозни проблема, свързани със спорта, на които смятам да обърна известно внимание. Първият проблем е неговата криминализация, в обстановката на постконфликтен преход към демократични промени. Свидетелство за това е огромното влияние в спортните среди, което получават след края на войната хора от мафията, като изтъкнат пример е Аркан. През 1996 г., след като вече се е превърнал в ключова фигура в подземния свят, той оглавява белградския ФК „Обилич“⁵⁹. През сезон 1997/98 отборът дори става шампион на Югославия. Този успех е белязан от една страна от плащането на най-високите в страната заплати на футболистите на клуба, но също и от заплахи срещу играчи на противниковите отбори, рекети и уреждане на мачове.⁶⁰ Аналогия на процеса на криминализация на спорта има и в други бивши

социалистически държави, като например Румъния и България.

Вторият проблем, по мое мнение не по-малко сериозен, е мястото на „навиячите“ в новото преходно общество. Вече отбелязаното ласкателно отношение на политическия елит към феновете преди и по време на войните, което ги превръща от асоциално явление в полезни за обществото патриоти и защитници на националната идентичност, обяснява защо хулиганските групировки стават толкова силни в постюгославското пространство, включително и до днес. Тяхната агресия, която е канализирана от националистическия наратив във войната, вече е обратно на улиците и стадионите, но в пъти по-силна и неконтролируема. Типичен пример за огромния авторитет на групировките е войната, която привържениците на „Динамо“ (Загреб) си позволяват да водят след преименуването на отбора на „Кроация“ с инициатора на това действие Франьо Туджман⁶¹. „Bad Blue Boys“ изразяват своето недоволство от смяната на името на своите любимци и влизат в конфликт с първия президент на независима Хърватска. На предизборен митинг през 1995 г. хората скандират: *„Динамо, а не Кроация“*, на което Туджман отговаря: *„Ако искате Динамо, ходете в Сърбия“*. След това събитие феновете на отбора снемат доверието си от Туджман, а също напомнят неговото минало като

⁵⁸ Bellamy, A. *Op.cit.*, p. 115-117.

⁵⁹ Отборът носи името на легендарния сръбски герой Милош Обилич, който по време на битката при Косово поле (1389) убива османския султан Мурад I. Това сражение и съпътстващият я историко-митологичен сюжет впоследствие се акумулират от сръбския национализъм като един от най-великите моменти в националната история (бел. Е. С.).

⁶⁰ Foer, F. *Op.cit.*, pp. 25-28.

⁶¹ „Динамо“ е преименуван за пръв път през 1991 г. на „Hrvatski Akademski Sportski Klub Građanski – 1903 Zagreb“. Новото име е комбинация от имената на два загребски отбора отпреди 1945 г. – „HASK“ и „Građanski“. Поради огромната им непопулярност обаче, през 1993 г. Туджман променя името на „Кроация“ (Загреб). Bellamy, A. *Op.cit.*, p. 118.

директор в „Партизан“.⁶²

Трябва да се отбележи, че очакванията, че крайният национализъм на „навиячите“ ще утихне след разпадането на Югославия, не се сбъдват. Напротив, наблюдава се обратен процес на все по-голяма омраза към „другия“ и при възможност търсене на провокация. Показателни в този контекст са сблъсъците на национална основа, в които участват хулиганите на „Динамо“ (Загреб), „Цървена Звезда“ (Белград), „Партизан“ (Белград) и др.⁶³ Въпреки че югославското първенство вече не съществува, хулиганите търсят други възможности за сблъсъци с вражеска агитка. Такива не са рядкост в Адриатическата баскетболна лига⁶⁴, в която участват отбори от всички бивши югорепублики. Хулигански сблъсъци с националистически нюанс се наблюдават и в редките случаи, когато на международни футболни състезания се срещнат два югославски отбора. От тези събития по-сериозен обществен профил имат безредиците на срещите между националните отбори на Сърбия и Черна гора и Босна и Херцеговина на квалификациите за световното първенство в Германия през 2006 г., както и масовият бой на мача от Купата на УЕФА през 2007 г. между феновете на „Жрински“ (Мостар) и „Партизан“ (Белград). Последният в хронологически план подобен случай е мачът между националните отбори на Италия и Сърбия в Генуа през 2010 г., който е прекратен поради хулиганските прояви на сръбските фенове. Особено запомнящ се от тази среща е кадърът със

сръбския привърженик Иван Богданов, запалил албанско знаме на оградата на стадиона (Фиг. 3).

От друга страна, следвоенните години в бившето югославско пространство отварят нови зони на футболни конфликти на етническа основа. Такъв е случаят с радикализирането на групировката „Torcida Sandzak“, стояща зад сръбския ФК „Нови Пазар“ – отбор, подкрепян предимно от мюсюлманското население на Новопазарски Санджак. В последните години тази организация все повече печели обществено внимание чрез провокативни акции и търсене на конфликт с основните сръбски агитки. Групировката дори се побратимява с ултрасите на истанбулския гранд „Фенербахче“. Подобен процес на етническо противопоставяне, пренесено на футболния терен, може да се наблюдава и в Република Македония между македонското и албанското население. Нагледен пример за националната вражда там е дербито на етнически смесения град Тетово между македонския ФК „Тетекс“ и неговата фракция „Војводи“ и албанския ФК „Шкендия“ и групировката му „Ballistët“⁶⁵. Особено провокативна е албанската организация, поради все по-честите си участия в хулигански прояви срещу привърженици на македонски отбори.

От казаното до тук става ясно, че макар и две десетилетия след разпадането на СФР Югославия,

⁶⁵ Фракцията е кръстена на крайната албанска националистическа и антикомунистическа организация от Втората световна война Бали Комбетар (бел. Е. С.).

⁶² *Ibid.*, pp. 118-119.

⁶³ За по-детайлен преглед на хулиганските прояви на тези привърженици Вж. Saxena, A. *Op.cit.*

⁶⁴ Nielsen, C. *Op.cit.*

Фиг. 3. Мачът между Италия и Сърбия през 2010 г. Срещата е прекратена заради сръбската агитка. Един от лидерите на ултрасите на „Звезда“ Иван Богданов пали албанско знаме на оградите на стадиона.

югославските футболни групировки продължават да акумулират остър националистически наратив по отношение на „другия“. Това показва, че спортът в югорепубликите отдавна се е превърнал в поле на политически интереси и националистическа пропаганда, а част от неговите зрители във влиятелен обществен субект. Във военновременните години агитките и тяхното агресивно поведение са поощрявани с политическа

подкрепа, което им дава огромен ресурс от влияние при преконфигурирането на политическото пространство след войните. От друга страна, следвоенният период, белязан от сериозен икономически и политически хаос, свързва групировките с престъпния подземен свят. Тези обстоятелства многократно увеличават авторитета на някои от разглежданите по-горе организации и обясняват тяхното място като постоянен фактор в общественото пространство.

В този контекст може да се стигне до извода, че национализмът на футболните привърженици в Югославия от края на 80-те и началото на 90-те едва ли ще бъде загърбен, въпреки че на държавно ниво той отдавна не е приоритет в политиката на бившите югорепублики. Надписи от рода на „Србија Србима, напоље са Турцима“, „Убиј, заколи, да Шиптар не постоји“, „Нож, жица, Сребреница“ или „Уби, уби, уби педера“⁶⁶ по улиците обаче говорят, че национализмът не само не утихва, но е еволюирал в непреодолима етническа омраза. Разбира се, причините за този процес едва ли могат да се изчерпят в подобен тип изложение, но според мен основен момент е травмата, която представлява близкото минало за всеки, изживял конфликтите на югославска територия през първата половина на 90-те години. Наследството от тези времена все още е изключително силно и обременяващо, което в някаква степен може да обясни продължаващото акумулиране на национализъм на едно ниско социално равнище, каквото са футболните фенове.

66 Ђорђевић, И. *Цит. съч.*

NATIONALISM AND SPORTS: A LOOK AT THE BREAKUP OF YUGOSLAVIA

Evlogi Stanchev

The following article is an attempt to describe the aspects of distribution of ethnic nationalism in Yugoslav and ex-Yugoslav sport in the period 1980-2010. Particular attention is the role of nationalist discourse in sport as a factor of the collapse of the Yugoslav identity and statehood. The topic is current as ethnic nationalism continues to plague the sport in the former Yugo republics today. Football fans in Yugoslavia, known as "navijaći", became one of the main fields of mass nationalist hysteria in the late 80's and early 90's. Special field for distribution of nationalism, xenophobia and racism are their organized hooligan firms. Their radicalization has been used by political propaganda and culminates in their participation in the Yugoslav wars (1991-95). The research also reveals the place of football "navijaći" in the post-conflict society in ex-Yugoslavia. War legitimized them as "heroes" and "patriots", which explains their continuing huge influence today. Also many of the organizations associate with the criminal underworld, representing a typical feature of transitional post-Yugoslav space.

Фиг. 4. Фенове на „Железничар“ (Сараево) от групировката „Манијаси“ са наказали знаме с надпис „Српско Сарајево“.

Литература

Андерсън, Б. *Въорбразените общности*. С., 1998.

Григоров, Д. Бокс и баскет в Букурещ и Белград (или малко историческа чалга). *Анамнеза, Год. II, кн. 2, 2007*, с. 95-115. <http://anamnesis.info/fonts/versiq.1.3/journal/flash_journal/broi5%20DGrigorov-box-i-basket/broi5%20Grigorov.html> (Посетено на 26-12-2012, 14:30).

Гяурски, М. Тоталитарният спорт в социалистическа Източна Европа – подходи, методи и тенденции в съвременната историография. *Анамнеза, Год. VII, кн. 3-4, 2012*, с. 2-15.

<http://www.anamnesis.info/fonts/versiq.1.3/journal/flash_journal/broi15-Giaurski/M_Giaurskii_statiya_br_3-4_2012>

[html](#)> (Посетено на 26-12-2012, 15:30).

Нации и држави в Југоисточна Европа, Мурдјеску, М. (ред.), С., 2012.

Трифонас, П. П. *Умберто Еко и фудбалот*. С., 2005.

Хобсбом, Е. *Нации и национализам од 1780 до днес: Програма, мит, реалност*. С., 1996.

Ђорђевић, И. О фудбалу, антропологији и транзицији. Наративи о насиљу и безбедности у савременој Србији. *Etnoantropološki problemi*, no. 2 (7), 2012, s. 431-446.

Armstrong, G. & R. Harris. Football hooligans: theory and evidence. *The Sociological Review*, 39, 1991, pp. 427-458.

Bairner, A. *Sport, nationalism, and globalization: European and North American perspectives*. New York, 2001.

Bellamy, A. *The Formation of Croatian National Identity: Centuries-Old Dream?* Manchester, 2003.

Brozović, D. *Hrvatska enciklopedija: Volume 1*. Zagreb, 1999.

Čolović, I. Football, Hooligans and War. In: Popov, N. (ed.). *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budapest, 2000, pp. 373-395.

Djilas, M. *Tito: The Story from Inside*. 2000.

Foer, F. *How Soccer Explains the World: An Unlikely Theory of Globalization*. New York, 2011

Giulianotti, R., N. Bonney, M. Hepworth (Eds.) *Football, Violence and Social Identity*. London, 1994.

Hazan, B. *Olympic Sports and Propaganda Games: Moscow 1980*, New Jersey, 1982.

Hudelist, D. *Tuđman - biografija*. Zagreb, 2004.

Jović, D. *Yugoslavia: A State That Withered Away: A State That Withered Away*. 2008.

King, A. The Postmodernity of Football Hooliganism. *The British Journal of Sociology* Vol. 48, 4, 1997, pp. 576-593.

Macdonald, D. *Balkan Holocausts?: Serbian and Croatian*

Victim Centered Propaganda and the War in Yugoslavia. Manchester, 2003.

Mills, R. 'It All Ended in an Unsporting Way': Serbian Football and the Disintegration of Yugoslavia, 1989–2006. *International Journal of the History of Sport*, 26:9, 2009, pp. 1187-1217.

Mills, R. Velež Mostar Football Club and the Demise of 'Brotherhood and Unity' in Yugoslavia, 1922–2009. *Europe-Asia Studies*, 62:7, 2010, pp. 1107-1133.

Nielsen, C. The goalposts of transition: football as a metaphor for Serbia's long journey to the rule of law. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 38:1, 2010, pp. 87-103.

Payne, S. *A History of Fascism, 1914–1945*. Wisconsin, 1996.

Riordan, J. The Impact of Communism on Sport. *Historical Social Research*, Vol. 32, No. 1, 2007, pp. 110-115.

Saxena, A. *The Sociology of Sport and Physical Education*. New Delhi, 2011.

Sell, L. *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia*. Durham, 2002.

Sindbaek, T. Football commentators as historians: uses of history and Serbian club football, 1990 – 2005. *Kultura polisa*, 13-14, 2010, s. 535-548.

Smith, A. & D. Porter (Eds.) *Sport and National Identity in the Post-War World*. London, 2004.

Tomasevich, J. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: The Chetniks*. Stanford, 1975.

Tomlinson, A. & C. Young (Eds.) *National identity and global sports events: culture, politics, and spectacle in the Olympics and the football World Cup*. New York, 2006.